

УДК 332.145

М. В. Калінчик,
 д. е. н., професор,
 Дніпропетровська філія Відкритого міжнародного університету розвитку людини "Україна"
 І. М. Алексєєнко,
 к. е. н., керівник проектів НВП ТОВ "ВінМікс-Софт"

ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

M. Kalinchyk,
 Doctor of Economic Sciences, Professor,
 Chair of Economics and Enterprise of International University of Human Development "Ukraine"
 I. Alekseenko,
 Ph.D. in Economics, project manager "WinMix Soft" Ltd

ECONOMIC AND ENVIRONMENTAL STRATEGY OF THE AGRICULTURAL SECTOR DEVELOPMENT: PROBLEM STATEMENT

У статті проведено аналіз країн світу за показниками землезабезпеченості, рівнів розораності сільськогосподарських угідь, пестицидного навантаження на землі, внесення добрив та визначено стан цих процесів в Україні. Показано, що високий рівень розораності земель в Україні, наявність схилів і еродованих земель, зернова спеціалізація, стратегія щодо експорту зерна тощо призводять до економічних і природних втрат родючості, що перевищують прибуток та ефективність власне виробництва.

The article analyzed indicators of land provision, the level of tilled farmlands, pesticide load on land, applying of fertilizers and the condition of these processes in Ukraine and Worldwide. It has been shown that high level of tilled land in Ukraine, the presence of slopes and eroded lands, grain specialization and strategy of grain exports etc. leads to economic losses and natural decline of fertility that exceed the profit and efficiency of production.

Ключові слова: стратегія, землезабезпеченість, розораність і еродованість земель, структура виробництва, втрата поживних речовин, рівень зайнятості населення.

Key words: strategy, land provision, plowing and erosion of land, structure of production, loss of nutrients, level of employment.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У світі здавна одним із напрямів навчання управлінців різного рангу з метою розробки стратегій розвитку країни, регіонів, галузей, підприємств тощо є використання конкретних соціально-демографічних, господарських та інституціональних ситуацій в економіці, які мали місце в минулому. Ці ситуації, або кейси за американською термінологією, теоретично удосконалюють, ускладнюють й узгоджують між собою, тобто створюють систему зразків управління, освоєння яких дає змогу орієнтуватися в складних соціально-економічних обставинах. Прикладів трагічного розвитку сіль-

ського господарств, аналогічним нинішнім українським, у далекому минулому (100—150 років тому) було безліч. Це концентрація сільськогосподарських земель декількома десятками сімей — в країнах Латинської Америки (Перу, Сальвадор, Бразилія, Колумбія і т.д.) або іноземними корпораціями, паювання земель — розподіл по кілька гектарів між сільськими жителями без сприяння створенню кооперативів із використання техніки та збуту продукції (наприклад, французькими колоністами в Африці) в позаминулому столітті, виробництво лише зернових культур та ведення екстенсивного м'ясного скотарства (Бразилія,

Таблиця 1. Групи країн за показниками землезабезпеченості та негативного впливу на екологію за 2013 і 2050 рр.

Припадає с.-г. угідь на 1000 жителів, га	Підгрупи за рівнем розораності с.-г. угідь, %	Кількість країн	Припадає на 1000 жителів ріллі, га		Рівень розораності с.-г. угідь, %	Щільність населення на 1 км ² с.-г. угідь, осіб		Зрошення ріллі, %	Засоби захисту на 1 га ріллі, кг
			2012	2050		2013	2050		
Понад 700	більше 50	9	853	967	62	19	11	3,7	0,53
	20,1-50	20	403	283	31	21	25	13,3	2,11
	менше 20	53	297	173	8	12	15	15,8	0,97
По групі		82	431	298	21	15	18	11,2	1,39
300-700	більше 50	23	287	231	67	95	83	16,8	1,68
	20,1-50	26	113	85	28	121	99	38,0	8,03
	менше 20	9	77	51	15	85	94	89,0	6,20
По групі		58	140	107	34	115	97	31,4	5,89
Менше 300	більше 50	35	106	84	81	452	413	47,5	0,78
	20,1-50	30	83	59	40	215	198	30,4	0,64
	менше 20	14	22	14	12	123	111	47,5	8,34
По групі		79	100	78	69	382	349	44,8	0,78
Всього		219	196	147	27	66	61	23,2	2,41

Аргентина й деякі країни Латинської Америки після земельної реформи 1945 р.), що в загальному призводило до масового безробіття на селі, 2—3-кратне зменшення чисельності корінного населення тощо з майбутніми визвольними революціями, війнами, які знищували економічний потенціал цих країн та створювали ще складніші проблеми. Отже, можна стверджувати, що елементарне навчання вітчизняних високопосадовців управлінню за сценаріями (або ж прикладів негативного розвитку економік в окремих країнах) унеможливило б постійне виникнення низки нових проблем, які навіть не окреслюються, що в загальному підсумку стало причиною зубожіння населення в Україні.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблема розробки стратегії розвитку аграрного сектору економіки перебуває в центрі уваги практично всіх науковців-економістів аграрного профілю. Адже для розробки, наприклад, проекту "Національної програм розвитку сільськогосподарського виробництва України на 1996—2005 роки" [1]. Кабінет Міністрів України дав доручення щодо його опрацювання всім інститутам економічного профілю Національної академії аграрних наук України та Національної академії наук України. У цій та наступних програмах (на 2010, 2015 і до 2020 рр.) та програмах діяльності Уряду основними характерними рисами, що їх об'єднують, передбачено ідею реформування (паювання земель, розвиток почуття власника тощо), концентрованим відображенням якої стали лише прогно-

зи щодо нарощування обсягів виробництва (зерна — до 100 млн т, насіння соняшнику — до 15 млн т і т.д.) з обґрунтуванням необхідних для цього інвестицій надто великих і нереальних розмірах. Реальна ситуація, накопичені проблеми не виявлялися, не структуривалися, не провадилася їх ієрархічна оцінка з подальшим балансуванням обмежених ресурсів, необхідних для досягнення глобальної мети з урахуванням компромісів між учасниками ринкової взаємодії тощо. Методи прогнозування залишилися тими самими, що й за часів радянської влади — перегнати Америку за рівнем виробництва та експортом нетрудомістких зернових і олійних сільськогосподарських культур. Іноземні вчені в основному аналізували поточну аграрну політику України та як її покращити в окремих галузях і сферах господарської діяльності [2—4] згідно з вимогами СОТ без дослідження перспектив розвитку аграрного сектору економіки та її структурних змін в Україні.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є виявлення проблеми аграрного сектору економіки й показати їх ієрархічну взаємозалежність як стартових чинників при опрацюванні стратегії соціально-економічного розвитку України та її регіонів.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ І ОБґРУНТУВАННЯ ОДЕРЖАНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

Стратегію визначають як план дій, мета якого покращити соціально-економічний стан регіонів і в цілому країни у конкурентній бо-

ротьбі глобалізованого світу. Одним із головних методів її розробки — за діалогу з населенням — є виявлення проблем реального часу та визначення заходів щодо їх вирішення. Кінцевим результатом буде гармонізація соціально-економічних відносин із критерієм — забезпечення достойного рівня життя населення країни. За визначенням американських учених, розробка стратегії передбачає наявність двох основних елементів: 1) оцінку навколишнього середовища; 2) оцінку внутрішніх ресурсів [5, с. 42]. Для сільського господарства України в умовах глобалізації конкурентне середовище дуже сприятливе, адже у світі (навколишнє середовище) з кожним роком площа ріллі в розрахунку на 1 жителя зменшується (табл. 1).

В основній частині країн, де проживає (і проживатиме) майже 75 % населення, до 2050 р. припадатиме менше 0,1 га ріллі і тільки в декількох країнах світу (Аргентина, Молдова, Росія, Україна, Казахстан, Канада, Австралія тощо) на одного жителя припадатиме понад 0,6 га ріллі (в цілому 25 % населення володіє 72 % світових запасів сільськогосподарських угідь). Проте лише 9 (колишні країни Радянського Союзу, окрім Канади і Болгарії) із 82 країн за високої забезпеченості сільськогосподарськими угіддями мають ще й високий рівень їх розораності з наслідками збільшення процесу ерозії ґрунтів, втрати родючості земель та ін. Тому за такої ситуації країни застосовують екстенсивне виробництво, мінімізують внесення мінеральних добрив, засобів захисту рослин тощо. Із цієї групи господарств лише в Канаді й Україні найвищий рівень урожайності зернових культур — 37—40 ц/га. Але в Канаді одну частину ріллі використовують для вирощування сільськогосподарських культур, а іншу залишають на один рік необробленою. І тільки Україна запровадила інтенсивні технології вирощування зернових культур із високими дозами внесення мінеральних добрив і високим рівнем пестицидного навантаження — близько 2 кг на 1 га посівів або у 4 рази вищим, ніж у цій підгрупі з дев'яти господарств.

Крім того, в Україні 18—25 % ріллі, або близько 7 млн га, в природно-кліматичних зонах (Степ, Лісостеп, Полісся) мають схилів землі з крутизною більше 30. Тобто, за високого рівня розораності земель в Україні (майже 80 %) схилів землі теж залучені до інтенсивного обробітку. За даними ННЦ "Інститут землеробства" НААН України, навіть за крутизни схилів 1—30 частка еродованих земель у цій групі досягає 64 %, а 5—70 градусів — 100 % [6,

с. 13]. Відповідно збільшуються втрати ґрунту з 1 га площі схилів — від 8 до 31 т внаслідок чого в ньому знижується частка гумусу (до 1 т) та поживних речовин — калію і фосфору (80—300 кг діючої речовини) у розрахунку на 1 га землі.

Проте прийнято стратегію розвитку вітчизняного аграрного сектору економіки, спрямовану на безмежне збільшення експорту зернових та олійних культур або ж продуктів їх переробки (макухи, шроту, пелет тощо), вирощування яких у надмірних обсягах також негативно впливає не тільки на родючість земель, а й на соціально-економічний стан у сільській місцевості. За науковими даними, 1 т зерна й олійних культур та продуктів їх переробки містить 4—6 % азоту, фосфору і калію та 2—4 % — в рослинних рештках (соломі). Тобто, з кожною 1 т експорту зерна і спаленою в полі соломкою втрачається близько 6—10 % поживних речовин. Тільки з експортом 60 млн т зерна (стратегічна мета Мінагрополітики України) буде втрачено до 5 млн т поживних речовин ґрунту, або ж за 10 тис. грн ціни імпорту 1 т діючої речовини мінеральних добрив втрати становитимуть 50 млрд грн.

З іншого боку, спеціалізація України лише на виробництві зернових та олійних культур (у 2014 р. вони займали 84 % площі всіх посівів) призводить до катастрофічних соціальних наслідків — суцільного безробіття, адже на 1 га зернових і олійних культур затрати праці, наприклад, у 5, 20 і 17 разів нижчі, ніж при виробництві відповідно цукрових буряків, овочів відкритого ґрунту і ягід тощо. Якщо розвивати тваринництво, то потреба в трудових ресурсах у розрахунку на 1 га ріллі зростає до 10—30 разів порівняно з виробництвом зернових і олійних культур. Наслідком реалізації вітчизняної стратегії розвитку аграрного сектору економіки стало скорочення чисельності працюючих (тих, які одержують достойну платню за свою працю) у 2014 р. порівняно з 1991 р. від 4,9 до 0,5 млн осіб. За нескладними розрахунками, кожен додатковий 1 млн т експорту зернових і олійних культур — це 70 тис. нових безробітних на селі, втрата поголів'я тварин (100 тис. корів і 600 тис. свиней), поживних речовин від експлуатації схилів земель та від вивезення їх з експортом і спалюванням рослинних решток тощо. Ось чому в країнах ЄС, Північної Америки та інших у структурі валової продукції на тваринництво припадає 40—80 % (з органічними добривами поживні речовини кормів повертаються в ґрунт), а в Україні у сільськогосподарських підприємствах — лише 18—24 %.

Як бачимо з даних таблиці, переважна більшість країн світу за гострого дефіциту землі застосовують інтенсивні методи господарювання — нарощують частку зрошувальних земель (до 40—90 % за існуючого значного дефіциту прісної води), вносять мінеральні добрива (до 500—800 кг д.р.), застосовують засоби захисту рослин тощо, що у свою чергу викликає негативні процеси деградації сільськогосподарських земель. Тому багато країн навіть із дефіцитом земель у розрахунку на 1 жителя безмежно їх не розорюють (площа ріллі в угіддях не досягає 50 %) і надають переваги імпорту окремих сільськогосподарських продуктів. Наприклад, Китай імпортує зерно, зокрема з України, та на цій основі додатково виробляє м'ясо свиней, переробляє його та експортує у вигляді консервів тощо. При цьому зростає зайнятість сільського населення, а додана вартість збільшується до п'яти разів із відповідним додатковим наповненням фінансами державного бюджету.

Міністр аграрної політики та продовольства України Олексій Павленко вбачає стратегію розвитку сільського господарства у невпинному продовженні нарощування експорту зерна та олійних культур. З цією метою планується залучити іноземні інвестиції для розбудови експортної інфраструктури — елеваторів, портових терміналів, транспортних засобів тощо. Тому міністр називає сьогодні головною проблему аграрного сектору економіки — недокапіталізацію (низькими темпами іноземці надають інвестиції та будують елеватори для України), яка при цьому сприяє розширенню розмірів агрохолдингів до 1 млн га землі кожен. Ринок землі, — констатує він, — не можна поки що запроваджувати, адже після продажу землі власники земельного паю не зможуть купити навіть автомобіль [7, с. 19—21], в той час як країни світу турбуються про зайнятість власного населення та накопичення фінансових ресурсів, розмір яких робить доступними для нього як продуктів харчування, так і предметів розкоші (включаючи автомобілі).

Нагадаємо, що за минулі 50—70 років у багатьох країнах світу зі збільшенням сукупних доходів у 5-6 разів частка витрат їх населення на харчування зменшилася від 50—60 до 10—15 % (відповідно до закону Енгеля). В Україні за останні 10—15 років сукупні доходи населення (заробітна плата, пенсії, інші надходження) зросли майже у 8 разів, а витрати на харчування в них залишилися незмінними — у середньому 53—55 %. Причиною цього є відсутність будь-якого механізму (на зразок французьких

професійних і міжпрофесійних організацій з узгодження цін) або контролю за цінами на продовольство в інтегрованому ланцюгу від виробника до торгівлі та продажу кінцевому споживачеві. Як наслідок, до 80 % населення не споживає до фізіологічної норми продуктів тваринництва, овочів, ягід тощо.

ВИСНОВОК

Україна, за високого рівня землезабезпеченості та зростаючого дефіциту земель, прісної води тощо в інших країнах світу, повинна пристосувати структуру сільськогосподарського виробництва до навколишнього ринкового середовища таким чином (з відповідною діяльністю Антимонопольного комітету, громадських і професійних організацій тощо), щоб забезпечити доступ до продуктів харчування всіх без винятку верств населення України, а іншу частину надлишку земельних ресурсів — для забезпечення продуктами харчування країн, які потерпають від дефіциту земельних і водних ресурсів. При цьому мають бути вирішені в єдиній системі такі взаємопов'язані питання як розораність земель, ступінь їх еродованості, структура виробництва, втрати (або приріст) родючості ґрунту, обсяги експорту, чисельність поголів'я, втрати поживних речовин, рівень зайнятості та безробіття, доходи населення і їх доступ до продуктів харчування, витрати (економія) державного бюджету на допомогу з безробіття, рівень надходжень до державного бюджету, Пенсійного фонду тощо та загальний соціально-економічний результат людської діяльності.

У регіональному аспекті необхідно вирішити питання розміщення виробництва відповідно до внутрішнього попиту, експортних зобов'язань та мінімізації економіко-екологічних втрат з урахуванням рівня зайнятості населення, їх дохідності та доступу до продуктів харчування.

Основна умова розробки стратегії визначена та чітко сформульована мета держави на основі найбільш раціонального використання всіх наявних ресурсів. Важливою передумовою розробки стратегії є правильна оцінка тенденцій розвитку економіки з позиції прибутковості, зайнятості населення і раціонального використання технологічних ресурсів. Без уяви про майбутнє розвитку країни, враховуючи вимоги населення щодо працевлаштування та зростання їх добробуту, неможливо розробити програму національного розвитку та процвітання держави. Соціально-економічні показники стратегії розвитку країни мають бути конкретизовані за регіонами і галузями еконо-

міки також з вимогою як зайнятості населення, так і зростання прибутковості економіки та багатства населення. Усі варіанти стратегії розвитку повинні містити розрахунки щодо ефективного використання ресурсів (особливо трудових), які знаходяться в кожному регіоні країни, а саме: оцінені в кількісних і вартісних показниках за допомогою методів математичного моделювання.

При розробці стратегій країни світу в основу поклали параметри перспективного їх розвитку, а проблема негайного одержання якогось результату (збільшення маси прибутку, лідерство в експорті сільськогосподарської продукції тощо) розглядається як другорядна. Об'єктивна оцінка навколишнього середовища (тенденцій щодо зростання чисельності населення в різних країнах, змін їх сукупних доходів, продовольчих уподобань, попиту на сільськогосподарську продукцію та продукти її переробки, можливостей виробляти конкретні їх види, наростання дефіциту окремих видів продуктів харчування тощо) є вирішальною у формуванні структури посівних площ сільськогосподарських культур, їх регіонального розміщення й об'єктивного орієнтуру щодо визначення на перспективу країн-імпортерів продовольства та місця України в забезпеченні зростаючого світового попиту на продовольство. За такої позитивної для нашої країни зміни навколишнього середовища всі можливі дії Уряду повинні в першу чергу оприлюднюватися в показниках кількості, ціни, вартості та оцінені за наслідками знову ж таки зайнятості сільського населення, їхніх доходів і перспектив проживання в сільській місцевості. Україна з її значними природними ресурсами має всі підстави для того, щоб забезпечити працевлаштування всього сільського населення, а не кількох сотень тисяч "ощасливлених" згідно з останньою стратегією розвитку аграрного сектору економіки, участь у розробленні якої в 2014—2015 рр. брали також й іноземні спеціалісти.

Література:

1. Національна програма розвитку сільськогосподарського виробництва України на 1996—2005 роки: Проект. — К., 1996. — 168 с.
2. Політика та розвиток сільського господарства в Україні [за ред. Ш. фон Крамона-Таубаделя, С. Зорі, А. Штріве]. — К.: Альфа-Принт, 2001. — 296 с.
3. Сільське господарство України: криза та відновлення [за ред. Ш. фон Крамона-таубаделя, С. Дем'яненка, А. Куна]. — К.: ПП "Гарант Сервіс", 2004. — 198 с.

4. Політика України у сфері сільського господарства, біоенергетики та харчової промисловості — дослідження, висновки та рекомендації [за ред. Х. Штрубенхоффа, В. Мовчан, І. Бураковського]. — К.: Видавничий дім "АДЕФ-Україна", 2009. — 384 с.

5. Анализ конкретных ситуаций в управлении производством (сборник статей: пер. с англ.). — М.: Прогресс, 1971. — 300 с.

6. Вилучення з інтенсивного обробітку малопродуктивних земель та їхнє раціональне використання: методичні рекомендації / За ред. В. Ф. Сайка. — К.: Аграрна наука, 2000. — 38 с.

7. Силивончик А. Проблема АПК — недокапіталізація / А. Силивончик, В. Денисенков. — Бизнес. — 2015. — № 21 (1164). — 25 мая. — С. 19—21.

References:

1. Ministry of Agrarian Policy (1996), Natsional'na prohrama rozvytku sil's'kohospodars'koho vyrobnytstva Ukrainy na 1996—2005 roky: Proekt [National program of agricultural production in Ukraine for 1996—2005: Project], Kyiv, Ukraine.

2. Kramon-Taubadel, fon Sh. Zorya, S. and Shtrive, L. (2001), Polityka ta rozvytok sil's'koho hospodarstva v Ukraini [Policies and Agricultural Development in Ukraine], Al'fa-Prynt, Kyiv, Ukraine.

3. Kramon-Taubadel, fon Sh. Dem'ianenko, S. and Kun, A. (2004), Sil's'ke hospodarstvo Ukrainy: kryza ta vidnovlennia [Agricultural Ukraine: Crisis and Recovery], PP "Harant Servis", Kyiv, Ukraine.

4. Shtrubenhoff, Kh. Movchan, V. and Burakovs'kiy, I. (2009), Polityka Ukrainy u sferi sil's'koho hospodarstva, bioenerhetyky ta kharchovoi promyslovosti — doslidzhennia, vysnovky ta rekomendatsii [Ukraine's policy in the field of agriculture, bioenergy and food industry — research, conclusions and recommendations], Vydavnychij dim "ADEF-Ukraine", Kyiv, Ukraine.

5. Progress (1971), Analiz konkretnyh situacij v upravlenii proizvodstvom [Analysis of specific situations in industrial management], Progress, Moscow, Russia.

6. Sajko, V. F. (2000), Vyluchennia z intensyvnoho obrobittu maloproduktyvnykh zemel' ta ikhnie ratsional'ne vykorystannia: metodychni rekomendatsii [Removing from intensive cultivation unproductive lands and their rational use, guidelines] Ahrarna nauka, Kyiv, Ukraine.

7. Sylyvonchik, A. and Denysenkov, V. (2015), "The problem of agribusiness — capital increase", Byznes, vol. 21 (1164), pp. 19—21.

Стаття надійшла до редакції 26.01.2016 р.